

Türk “Ordu” Geleneği ve Şirdakbek Kalesi

Tradition of Turkish “Ordu” and Shirdakbek Castle

Fırat KARA*

Özet

Orta Asya’da Türk şehirlerinin genel olarak içkale, şehristan ve rabattan oluştuğu bilinmektedir. Gelişmiş bir şehir şeması arz eden bu yapının çekirdek görevi gören kalelerden ortaya çıktığı söylenebilir. Çin’deki proto-Türk Chou Hanedanlığına kadar dayandırılan, mikrokozmos olarak tasarlanmış dörtgen müstahkem şehirler Türk şehirlerinin kökeni olarak ifade edilmiştir. Tarihi kaynaklarda geçen Yenisey’den Amu Derya’ya kadar yayılmış olan ve hakan ikametgahı, melik kasabası gibi anlamları haiz “ordu” hükümdarın çadırı veya köşkünü ifade etmekteydi ve erken şehirlerin merkezinde yer alırdı. Genellikle etrafı hendeklerle çevrili ve köşelerinde kuleler bulunan dikdörtgen bir plana sahip ordular zamanla “ordu-balık”, “ordu- kent”lere dönüşebilmekteydi. Kuzey Tanrı Dağlarında 6.yy’da ortaya çıkan 13.yy Moğol istilası ile pek çok yerleşim yeri gibi yıkıma uğrayan ve Orta Asya’da kentsel savunma sisteminin temel birimini temsil eden “ordular” Orta Asya’nın şehirleşme yöntemlerinde önemli bir sosyo-politik ve askeri dönüşüme işaret etmiştir. Bununla birlikte, “orduların” işlevi, kökeni ve terk edilme nedenleri üzerine yapılan araştırmalar, onların sadece askeri yapılar olmadığını, aynı zamanda ticari ve ekonomik faaliyetlerde de önemli rol oynadığını göstermektedir. 2022 yılında ziyaret edilen, Kırgızistan’ın Narın Vilayeti’nde Alabuga Nehir Vadisi’nin ortalarında yer alan Şirdakbek Kalesi dörtgen yapısı, kuleli ve burçlu yapısı ile tipik “ordu”lardan biridir. Bu yazıda çeşitli “ordu” örnekleri ile birlikte Şirdakbek Kalesi ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Türk, Ordu Geleneği, Şirdakbek Kalesi*

* Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, firat.kara@msgsu.edu.tr, 0000-0003-4409-5243

Abstract

It is known that Turkish cities in Central Asia generally consist of a citadel, shahristan and rabad. It can be said that this structure, which presents a developed city scheme, emerged from the castles that served as the core. The quadrangular fortified cities designed as microcosms, dating back to the proto-Turkic Chou Dynasty in China, have been described as the origin of Turkish cities. The “ordu”, which is mentioned in historical sources and spread from the Yenisei to the Amu Darya and has meanings such as “the residence of the khan”, “the town of the Melik”, meant the tent or pavilion of the ruler and was located in the center of the early cities. The rectangular plan of the armies, usually surrounded by ditches and with towers at the corners, could turn into “ordu-balık” and “ordu-kent” over time. The “ordu”, which emerged in the 6th century in the Northern Tian Shan Mountains and were destroyed like many settlements by the Mongol invasion in the 13th century, and represented the basic unit of the urban defense system in Central Asia, marked an important socio-political and military transformation in the urbanization methods of Central Asia. However, research on the function, origin, and abandonment of the “ordu” shows that they were not only military structures but also played an important role in commercial and economic activities.

Shir Dakbek Castle, located in the middle of the Alabuga River Valley in Naryn Province of Kyrgyzstan, visited in 2022, is one of the typical “ordu” with its quadrangular structure, towers, and bastions. In this article, Shirdakbek Castle will be discussed together with various “ordu” examples.

Keywords: *Turk, Tradition of Ordu-Balık, Shirdakbek Castle*

GİRİŞ

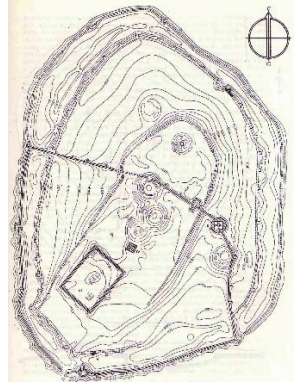
Eski Türk yazıtları ve çeşitli Türk lehçelerinde ordu kelimesi saray, sultan çadırı, kağan karargâhı, başkent, konak, mesken, askeri kamp, ordu gibi anlamlara gelirken merkez, ocak gibi anlamlara da sahiptir (Hatamova 2019: 19). Benzer anlamlar Kaşgarlı Mahmut’un sözlüğünde de kayda geçirilmiştir: ordu- hakanın ikametgahı; ordu-balık – Hakanların ikametgahının olduğu kent (Kaşgarlı Mahmut 2005: 360). Bu minvalde askeri anlamda ordu ile hükümdarın karargahı/sarayı/çadırı ve merkez kavramlarının aynı kelime ile ifade ediliyor olması manidardır. Emel Esin’e göre “ordu” kapladığı alan küçük olmakla birlikte hükümdar çadırının ya da köşkünün bulunduğu müstahkem kaledir. Küçük boyutlu bu kale şehrin içerisine inşa edilince ordu-balık oluşmuştur Esin 1968: 135.

Türk “ordu”sunun kökenleri Emel Esin tarafından Çin’de Shang Hanedanı’na ait, devleti ya da başkenti temsil eden piktogramlara yansıyan çapraz eksenli yerleştirilmiş kraliyet mezarlarına (M.Ö.1339-1027) ve kökeni İç Asyalı ve proto-Türk sayılan Choular (M.Ö. 1046- 256)’daki ideal kral şehri modeline kadar götürülmektedir. Bu, iç içe geçmiş kuleli surlarla çevrili merkezinde göksel bir tapınak bulunan kozmolojik ve simgesel anlamlar taşıyan dünyanın merkezini temsil eden bir model şehirdi (Esin 1983: 169-170). “Ordu”nun proto-tipini oluşturabilecek maddi kültür kalıntılarına milattan önceki devirlerden itibaren Aral Gölü çevresindeki bölgelerde rastlanmaktadır. S.P. Tolstov’un Peçeneklerle özdeşleştirdiği Apasiaklar¹ Amu Derya’nın kuzeybatı ve kuzeydoğusundaki şehirlerde oturuyorlardı. Bu şehirlerden kuzeydoğudaki Çirik-Rabat şehri kare çığ tuğlalardan yapılmış (30x30x9 cm ve 50x50x11 cm) iç içe oval surlarla çevrili müstahkem bir şehirdir (Tolstov 1948: 99). Oval surlu şehrin batısında, duvara yakın bir şekilde dikdörtgen köşelerinde ve duvar ortalarında kulelerle tahkim edilmiş içkale yapısı antik devirde Batı Türkistan’daki “ordu” tipine örnek sayılabilir. Çirik Rabat iç içe geçmiş sur sistemleri ve “ordu” tipi kalesi farklı zamanlarda meydana gelmiş olsa da Apasiaklar devri içine tarihlendirilmektedir. (M.Ö. 5-2.yy)² Şehrin çekirdek kısmında kurgan buluntularının yer alması şehir ve kurganların bir arada görünmesi bakımından nadir örneklerdendir.³

¹ Peçeneklerin Apasiaklarla özdeşleştirilmesi hakkında bkz. S.P. Tolstov, “Oguzı, Peçenegi, More Daukara” Sovetskaya Etnografiya 1950, 4, s. 51-52; Mualla Yücel Uydu, Türkistan’dan Tuva’ya Peçenekler, Doğu Kütüphanesi İstanbul 2020, s. 36; Esin, Emel. “Farabi’yi yetiştiren Kengeres Türk Muhitinin Kültür ve Sanatı” İslam Tetkikleri Dergisi c.VI, cüz 3-4, İstanbul 1976, s.83

² Şehir tarihlendirmesi başlangıçta M.Ö. 1.bin ortalarına, sonradan M.Ö. 5-2.yy’lara yapılmıştır. Bkz. S.P. Tolstov, a.g.e., 1948, s. 99; S.P. Tolstov, Po Drevnim Del’tam Oksa i Yaksarta, 1962, s. 139

³ S.P. Tolstov, a.g.e., 1962, s. 139. Çirik Rabat’da bulunan kurganlar dromoslu olarak yapılmıştır. Göktürkler ve daha çok Kazakistan İskitlerinde ve Moğolistan’daki Hunlarda dromoslu kurganların varlığı bilinmektedir. Dromoslu İskit kurganları için bkz. A. 3. Beysenov, “Dromosniye kurganı saks koy epohi uroçışa Nazar (Tsentral’nyıy Kazakhstan),” Samarskiy Nauçny Vestnik 5, no. 1, 2016; Dromoslu Hun kurganları için bkz. Polosmak, N.V.&E.S. Bogdanov. Kurganı Sutsukte (Noin-Ula, Mongolia) Infolio, Novosibirsk, 2015.



Görsel 1: Çirik Rabat şehrinin planı (Tolstov 1962 şek.75)

Çirik Rabat şehrinin oval surlar ve dörtgen içkale (ordu) tasarımı dolaylı da olsa sonraki Oğuz şehirlerinde meydana gelmiştir. Sir Derya'nın aşağı kesiminde, Yengikent'in 75 km batısında yer alan Küyük Kesken Kale de oval/asimetrik şehir duvarlarının içerisinde dörtgen bir içkale mevcuttur (Tolstov 2017: 42). Önceden oluşmuş şehirlerin etrafında toplanan ve buralara yerleşen Oğuzlarda (Baypakov-Voyakin 2012: 26-27) Kök Kesken Kale'nin "ordu"sü Göktürk Devrinde, şehir surları Oğuzlar devrinde oluşmuştur (Esin 1981: 714).



Görsel 2: Küyük (Gök) Kesken Kale (Google Earth)

İç içe geçmiş dörtgenlerden oluşan ve Türk devirlerindeki bilinen ordu-kent tasarımı göstermesi bakımından önemli bir örnek Babiş Molla 1 Çirik Rabat'ın 40 km kuzey-kuzeydoğusunda yer almaktadır. M.Ö.4-2.yy'lara tarihlenen Babiş Molla 1 anıtı 7-8.yy'larda Tolstov'un Afrig devri dediği, Emel Esin'in ve başka bazı araştırmacıların Göktürk Devrine atfettiği ordu-balık tarzının prototipini oluşturmaktadır (Tolstov 1961: 154,156,161; Esin 1983: 174). Harezm bölgesinde çok sayıda bulunan bu tarzdaki kale örnekleri arasında Teşik Kale ve Yakke Parsan anıtları en bilinen örneklerdir.⁴

⁴ Bu örneklerin detaylı anlatımları için bkz. E.E. Nerazik, "Raskopki Yakke Parsan" S.P. Tolstov- E.E. Nerazik (ed.) Materialı Horezmskoy Ekspeditsii, vıp.7. Poleviye Issledovaniya Horezmskoy Ekspeditsii v 1958-1961 gg. II, Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR Moskova 1963; S.P. Tolstov, Drevniy Horezm, Moskova 1948, s. 138 vd.



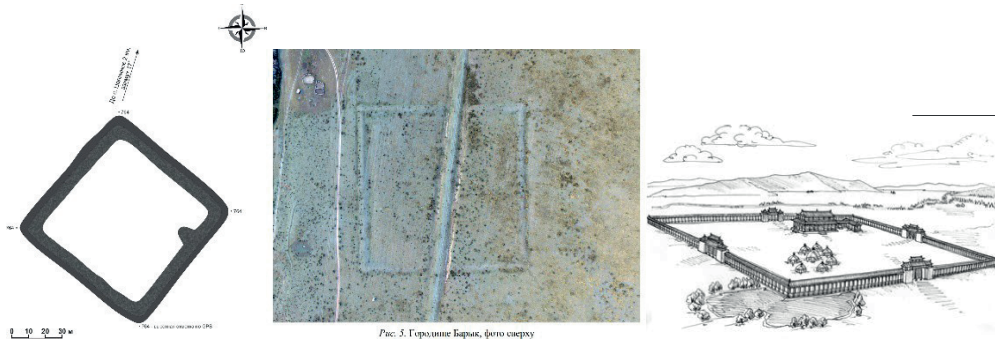
Görsel 3: Babiş Molla 1 (Tolstov 1962, şek.88) (sol)

Görsel 4: Teşik Kale Hava fotoğrafı [Teşik-kala - Фотографии прошлого \(pastvu.com\)](http://Teşik-kala - Фотографии прошлого (pastvu.com)) (orta)

Görsel 5: Teşikkale görünümü (Fırat KARA 2024)

M.Ö. 3.yy’da Orta Moğolistan ve Transbaykal bölgeleri Hunların çekirdeğini oluşturmuştur. Benzer dönemlerde Tuva’da da Hun tipinde şehir yerleşimleri ortaya çıkmıştır. Nehir Vadileri ve bozkır sahalarında inşa edilen bu şehirler çoğunlukla Yenisey Nehri’nin kollarında tespit edilmiştir. Harezmi bölgesinde yerleşimler gibi, bu yerleşimlerin de etrafında su kanalları yapılmıştır. Çiftçi yerleşimleri olduğu anlaşılan Tuva’daki bu yerleşimlerden bazıları şunlardır (Danilov-İmenokhov vd. 2018: 74-76): Kıylığ Hovu, Barık.

Bahse konu bu şehirlerin genel özellikleri dörtgen planlı surlarla çevrili olmaları, köşe ya da kenarlarından dört ana yöne göre konumlanmış “ordu” tipi yerleşimi yansıtmalarıdır. Bazı şehirlerde köşe kulelerinin izlerine de rastlanmıştır. Yapılan incelemelerde, örneğin Barık şehrinde, surların içinde ve dışında tarım yapıldığına dair tespitler söz konusudur (Danilov-İmenokhov vd. 2018: 81).



Görsel 6: Kıylığ Hovu ve Barık Şehri, Tuva (S. V.Danilov, N. V.İmenokhov vd. 2018) (sol ve orta)

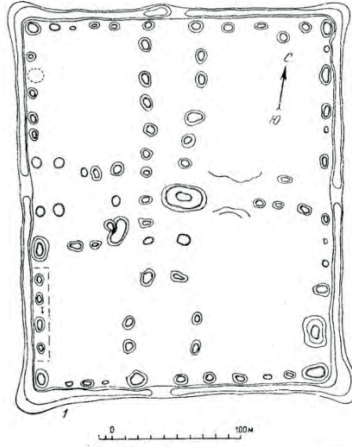
Görsel 7: Gua Dov ordu şehri, Moğolistan, Mongolın Arheologi, 2015, çiz.5 (sağ)

Moğolistan’daki Hun şehir örnekleri arasında Tuva’dakilere benzer şekilde, ordu tipi yerleşim olarak karşımıza çıkmaktadır. Doğu Moğolistan’da, muhtemelen topografyaya bağlı olarak kısmen kare/dörtgen formu bozulmuş ve günümüzde bazı şehirlerin duvarları yok olmuş örnekler olsa da, ordu tipinde şehir olarak karşımıza şu şehirler çıkmaktadır: Gua dov, Gun Galuut, Burhiyn durvuljin, Bars hot II, Tsenheriin golin herem, Santın şireetiin balgas ve Tereljijn durvuljin.⁵ Bu şehirlerden M.Ö.2-1.yy’a tarihlenen Gua dov’da şehrin alanı başlangıçta kareye yakın bir şekle sahipti ve dört tarafı toprak surla çevriliydi. Ön cephede kuleler yer alıyordu. Ancak sonradan bu izlerin yok olduğu tespit

5 Bkz. S. V. Danilov, N. V. Imenohoev, B. Z. Nanzatov, A. I. Simukhin, A. Oçir ve L. Erdenbold, “Goroda Epohi Hunnu na Vostoke Mongolii,” İzvestiya İrkutskogo Gosudarstvennogo Universiteta, Seri “Geoarkheologiya. Etnologiya. Antropologiya” T. 17, 2016 ss.74-93.

edilmiştir. Şehrin kuzeyinde, dikdörtgene yakın plana sahip merkezi planlı (22x22 m), kil ve topraktan inşa edilmiş, çatı kiremitli, sütunlu, muhtemelen Taşbeya Sarayı'nı hatırlatan bir yapı bulunmaktadır. Bu yapının etrafında dini amaçlı olduğu düşünülen başka küçük yapılar da tespit edilmiştir (Danilov- İmenokhov vd. 2018: 77). Gua Dov'da görülen bu yapı ordularda merkezde ya da merkeze yakın bir konumda inşa edilen yönetici köşklerinin bir örneği karşımıza çıkmaktadır.

Şimdiye kadar sözü edilen kare ya da dörtgen planlı ordu tipindeki şehirlerin benzer örnekleri Göktürk devrinde de karşımıza çıkmaktadır. Moğolistan'da tespit edilen Doğu Göktürklerine ait bir Göktürk yerleşmesi, Chojt Tamir nehir vadisinin yakınındaki Dzosim Cherem'di. Kare şeklinde bu yerleşmede batıdan doğuya doğru ilerleyen bir ana cadde bulunmaktaydı.⁶ Moğolistan dışında, Orta Asya'da, bu arada Tanrı Dağları'nda daha çok Göktürk Devri'ne (6-8.yy) tarihlendirilen çeşitli ordu tipi yerleşimler bulunmaktadır. Bunlardan biri Issık Göl'ün doğu kıyısında yer alan Cargelan Burnu'ndaki, Cargelan yerleşimidir. Kenarları 275 m (kuzey ve güney) ve 330 m (doğu ve batı) uzunluğunda, neredeyse kare şeklinde bir plana sahip olup, dört ana yöne göre yönlendirilmiştir. Araştırıldığı dönemde şehrin kalıntıları, yüzeyinin biraz üzerinde yükselmekteydi ve (en fazla 1,5 m) surun etrafında hendek izleri vardı. Şehrin içinde, merkezde kesişen, kuzey ve güneyde çıkan caddeler tespit edilmiştir (Bernştam 1952: 98). Köşelerinde kuleleri bulunan şehirde dört duvarında kapısı bulunan şehrin kozmolojik temayüllere göre düzenlendiği görülmektedir. Kırgızistan'da Bernştam'ın tespit ettiği ordu örnekleri Cargelan gibi yüksek dağ geçitlerinde inşa edilen dört köşeli ve kuleli örneklerdir.



Görsel 8: Cargelan Şehri, Kırgızistan (Bernştam, 1952)

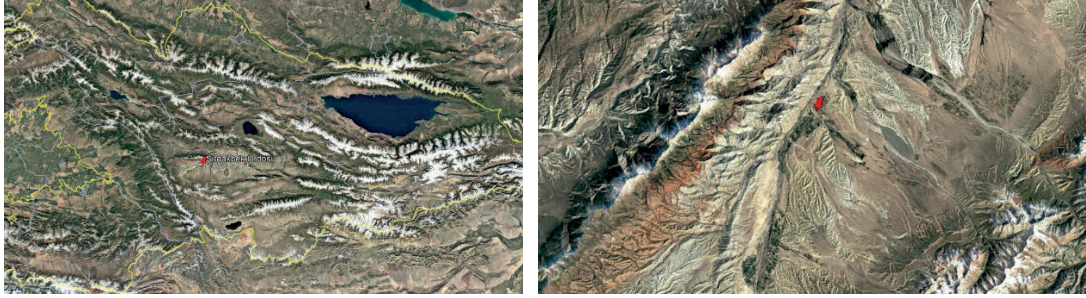
ŞİRDAKBEK KALESİ

Kale 1940'lı yıllarda ilk kez A.N. Bernştam, 1950'li yıllarda Kojemyako tarafından incelenmiştir. Daha sonra çeşitli araştırmacılar kalede gözlemde bulunmuştur (Amanbayeva- Kolçenko vd. 2015: 72).⁷

⁶ Yaşar Çoruhlu, Erken Devir Türk Sanatı, Kabalcı, İstanbul s.154

⁷ 2022 yılında kaleyi ziyaret etme ve inceleme fırsatım olmuştu. Bu vesile ile, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi'nde öğretim üyesi olan Prof. Dr. Alpaşlan AŞIK'a ve belirtilen yılda Tarih Bölümü YL öğrencisi Ozan Turhan'a yardımları için teşekkür ederim.

Şirdakbek Kalesi, kervan yolu üzerinde yer alan aynı isimli vahada (Nusov 1971: 8), Kırgızistan'ın Narın eyaletine bağlı, Çolok Kayın yerleşiminin yakınında, Narın Nehri'nin kollarından biri olan Alabuka Nehri'nin yanında yer almaktadır. Kalenin adı 18.yy sonunda yaratılmış bir destandaki Şirdakbek isimli kahramandan gelse de yapı çok daha eskidir (Bernştam 1952: 103). Dağlar arasında doğu-batı ekseninde uzanan derin bir vadi bir içerisinde yer alan kaleyi Bernştam Kaşgarlı Mahmut tarafından zikredilen Koçungar-başı ismi ile ilişkilendirmiştir (Baykara 1975: 77).



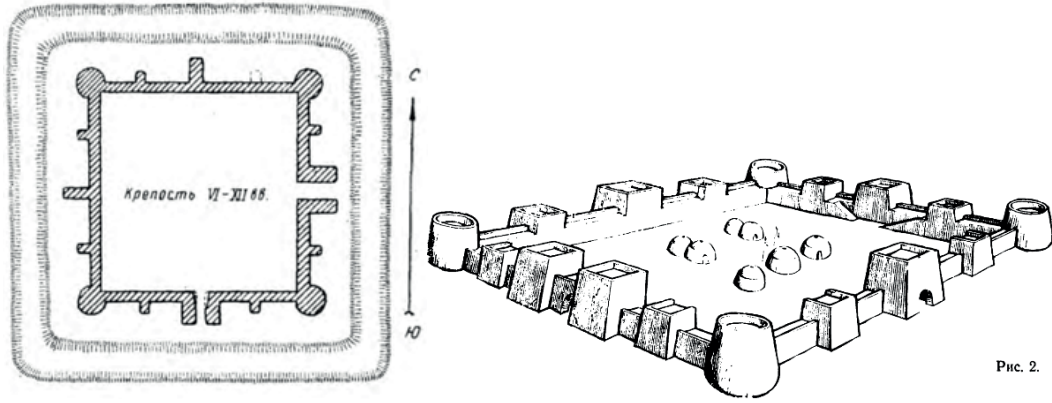
Görsel 9: Şirdakbek Kalesinin Konumu (Google Earth)

Pahsadan yapılmış yapı Bernştam tarafından 120x117 m, Kojemyako tarafından 125x125 m olarak ölçülmüştür (Bernştam 1952: 103). Duvarlarda yükseklik 6 m olarak ölçülmüştür. Ancak araştırmacılar orijinalinde kale duvar yüksekliğinin 8 m olduğunu belirtmektedir. Tabanda duvar kalınlığı 6 m iken, yukarıya doğru 2-4 m'ye kadar daralmaktadır (Hmel'mitskiy 2000:141).



Görsel 10: Şirdakbek Kalesi (Google Earth) visitkyrgyz.ru (sağ)

Şirdakbek Kalesi'nin duvarları içten daha dik iken dıştan daha eğimlidir. Kalenin köşelerinde çapı üstte 8-9 m olarak ölçülen oval köşe kuleleri bulunmaktadır. Köşe kulelerinin dışında duvarlarda da kuleler vardır. Batı cephede üç kule bulunmaktadır. Bernştam kuzey cephede benzer simetri olduğunu belirtmektedir. Ancak bugün kuzey duvarın doğusundaki küçük kule oldukça tahrip olduğundan küçük bir tepe şeklini almıştır. Ortadaki kulelerin yatay uzunluğu 12-15,5 iken, yandakilerin 5-6,5m'dir. Kulelerde kesit kalınlığı ortalama 5 m'dir (Bernştam 1952: 103).



Görsel 11: Kale planı (Bernştam 1952) ve rekonstrüksiyon denemesi (Nusov, 1971)

Güney ve doğu cephelerde, kapı açıklıkları bulunmaktadır. Kapıların üst örtüsünün Nusov'un rekonstrüksiyon denemesindeki gibi düz dam değil tonoz örtülü olması daha muhtemel olurdu ancak herhangi bir kalıntı izine rastlanmadığından plandaki gibi üst örtüsüz ve dışa çıkıntı yapan uzun payanda duvar şeklinde olmaları daha uygun görünmektedir. Ayrıca yukarıda bahsedilen batı cephesi kuleleri adı geçen rekonstrüksiyonunda fazla gösterilmiştir. Güney ve doğu duvarlarında, kapılar ve bu kapıların yanında dışarıya doğru çıkıntı yapan, diğer cephelerdekilerden daha kalın ve gösterişli ikişer kule bulunmaktadır. Bunlardan doğu duvarındaki kulelerin kapı açıklığı dahil genişliği 24 m'dir. Kapı açıklığı 8 m'dir. Kuleler 13 m çıkıntı yapmaktadır. Güney duvarındaki kapının iki yanındaki kule de doğu duvarındaki gibi toplamda 24 m genişliğe sahiptir ancak kapı diğerine göre daha dardır (Bernştam 1952: 103- 104).



Görsel 12: Doğu surlarından güneye kuzeye bakış (sol/orta), Batı (Fırat KARA, 2022)

Batı ve kuzey duvarları sağır ve masiftir. Bugün bile dıştan güçlü görünümünü sürdürmektedir. Köşe kulelerinden bazılarında tespit edilen mazgal açıklıklarından içinin boş, üstünün ise kubbe ile örtülü olduğu düşünülmektedir. Zira kulelerden birinin içinde çökmüş üst örtü tespit edilmiştir. Mazgal açıklıklarını bugün tespit etmek zordur. Zira köşe kulelerinde bugün görülen yarıklar duvar çatlağını yoksa mazgal mı anlaşılama-maktadır. Duvar yüzeyleri sıvalıdır. Ancak içten pahsa blokları arasında 20 cm boşluk bırakılması plastik bir etki bırakmaktadır (Hmel'mitskiy 2000:141).

Yapının etrafında geniş hendek bugün de oldukça nemli ve tarım amaçlı kullanılmaktadır.



Görsel 13: Kuzey ve güney surları ile kuzeybatı köşe kulesi (Fırat KARA, 2022)

Bernştam kalenin tarihlendirmesini 6-8.yy'lara yapmaktadır. Bunda, kalenin pahsadan yapılmış olması, kalenin genel planı ve savunma kulelerinin güçlü bir şekilde vurgulanması etkili olmuştur. Bununla birlikte, aynı araştırmacı yapının defalarca onarımdan geçtiğini belirtmektedir. Güney ve doğu duvarında ve kuzeybatı kulelerde tamir çalışmaları yapıldığı Karahanlı devri (11-12.yy)'ne tarihlenen pişmiş tuğla parçalarından anlaşılmıştır. Yapının kültür tabakası oldukça sığdır. Üzerinde yapı kalıntısı bulunamamıştır. Buradan anlaşılıyor ki, insanlar burada çadırlarda yaşıyorlardı. Ancak bir miktar seramik buluntuya rastlanmıştır. Bernştam bunların 5-7.yy ve 10-12.yy seramikleri ile benzer olduğunu belirtmektedir.

Araştırmacı açtığı sondaj çukurunda 10-12.yy'a tarihlenen demir ok uçları ve koşum takımları bulmuştur. Kalede üç farklı alanda kontrol çukuru açılmıştır. Bu alanda demir işlendiğinde dair izler tespit edilmiştir. Kale içinde yükseltilmiş tespit edilen platformların ev kalıntısı olmadığı anlaşılmıştır (Bernştam 1952: 106-107). Bunların üzerine çadır yerleştirildiğini söylemek mümkündür.

Özetle; Şirdakbek Kalesi Tanrı Dağları'nın eteklerinde bölgenin kontrol edilmesi ve belki de iskan edilmesinde öncü bir rol oynamak için inşa edilmiş ordu tipinde önemli bir kale örneğidir.

KAYNAKÇA

- Amanbayeva, B. E., Kol'çenko, B. E., & Suleymanova, A. T. (2015). *Arheologičeskiye pamyatniki na kirgizstanskom uçastke velikogo şelkovogo puti*. Bişkek.
- Baykara, T. (1975). “Eski Türk iktisadi hayatı ve şehir.” İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, Ekim.
- Baypakov, K. M., Voyakin, D. A., & İl'in, R. V. (2012). “Goroda Huvara i Yangikent – Staraya i Novaya Stalitsı Gosudarstva Oguzov”, *BULLETIN OF IICAS*, 16, ss.22-44.
- Bernştam, A. N. (1952). İstoriko-arheologičeskiye oçerki tsentral'nogo tyan›shanya i Pamiro- Alaya (MIA 26). Moskova Leningrad.
- Baysenov, A. Z. (2016). “Dromosniye kurganı saks koy epohi uroçışa Nazar (Tsentrāl'nıy Kazakhstan)”. Samarskiy Nauçny Vestnik, 1 (14), ss.84-93
- Çoruhlu, Y. (2007). *Erken devir Türk Sanatı*. Kabalıcı.
- Danilov, S. V., İmenokhov, N. V., Nanzatov, B. Z., Simukhin, A. İ., Tuluş, D. K., & Erdenbold, L. (2018). “Goroda epohi hunnu na territorii Tuvı.” *İzvestiya İrkutskogo gosudarstvennogo universiteta, Seri Geoarheologiya. Etnologiya. Antropologiya*, 24, ss.74-92.
- Esin, E. (1983). BALIQ AND ORDU (The early Turkish circumvallations, in architectural aspects). *Central Asiatic Journal*, 27(3/4). ss.168-208.

- Esin, E. (1976). Farabi'yi yetiştiren Kengeres Türk Muhitinin Kültür ve Sanatı. *İslam Tetkikleri Dergisi*, VI(3-4). ss.81-139.
- Esin, E. (1981). Miladi VII-X.Yüzyıllarda Sır-Derya Oğuzlarının Maddi Kültürü Hakkında Notlar. VIII.*Türk Tarih Kongresi* II.Cilt'den Ayrıbasım. TTK.
- Esin, E. (1968). "Orduğ (Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri)". *ADTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, VI(10-11). ss.135-215.
- Hatamova, M. M. (2019) "Turk Hokonligida Ordu ba İcrakı" *Uzbek Davlatçiligi Tizimida Dargoh Va Devonlar*, Taşkent, ss.19-30.
- Hmel'nitskiy, S. G. (2000). *Mejdu Kuşanami i Arabami Arhitektura Sredney Azii V-VIII vv.* Gamajun.Riga
- Kaşgarlı Mahmut. (2005). *Divânü Lugâti't-Türk*. Kabalcı.
- Nadelyaev, V. M., Nasılov, D. M., Tenişev, E. R., & Şerbak, A. M. (Eds.). (1969). *Drevnetyurksiy slovar*. Leningrad.
- Nerazik, E. E. (1963). "Raskopki Yakke Parsan" S. P. Tolstov & E. E. Nerazik (Eds.), *Materialı Horezmskoy Ekspeditsii, 7, Poleviye Issledovaniya Horezmskoy Ekspeditsii V 1958—1961 gg.* Moskova. ss.3-40.
- Nusov, V. (1971). *Arhitektura Kirgizii s drevneyşih vremen do naših dney*. Frunze.
- Polosmak, N. V., & Bogdanov, E. S. (2015). *Kurganı Sutsukte (Noin-Ula, Mongolia)*. Infolio.
- Şipova, E. N. (1976). *Slovar' tyurkizmov v russom yzıke*.Alma-Ata.
- Tolstov, S. P. (1948). *Drevniy Horezm*. Moskova.
- Tolstov, S.P. (1950) "Oguzı, Peçenegi, More Daukara" *Sovetskaya Etnografiya*, 1950/4, ss.49- 54.
- Tolstov, S. P. (2017). *Oğuz şehirleri ve oğuzlar* (E. S. Şeremeteva, Çev.). Doğu Kütüphanesi.
- Tolstov, S. P. (1962). *Po drevnim del'tam oksa i yaksarta*. Moskova.
- Tolstov, S. P. (1948). *Po sledam drevnehorezmiyskoy tsivilizatsii*. Moskova.
- Uydu, M. Y. (2020). *Türkistan'dan Tuva'ya Peçenekler*. Doğu Kütüphanesi.